

ВПЛИВ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ ЕПОХИ МОДЕРНУ НА МОРАЛЬ

В статті досліджується вплив деяких соціальних трансформацій епохи модерну на мораль. Детальна увага приділяється негативним наслідкам такого впливу. Зроблено висновок, що хоча усунути ці зміни неможливо, проте можна пом'якшити негативний ефект від них.

Ключові слова: модерн, мораль, соціальні трансформації, спільнота, репутація, анонімність.

Вже не одне століття дослідники прагнуть описати та пояснити ті зміни, які відбуваються в світі у зв'язку зі становленням епохи, яку прийнято називати модерною (в даній статті її хронологічні межі ми розумітимемо максимально широко, тобто як період, який почався зі становлення у Європі капіталістичних відносин і триває до наших днів). За цей час було напрацьовано величезну кількість емпіричного та теоретичного матеріалу, який детально пояснює трансформації, що відбулись. Разом з тим, подібні дослідження не припиняються, а це може свідчити про те, що існує ще чимало невивчених питань. Причиною цього, зокрема, є те, що зміни, які відбувались, зачіпали всі сфери суспільного життя, а тому є велика кількість проблем, які можуть стати предметом наукового аналізу.

Питання впливу змін, які відбулись в епоху модерну, на розвиток суспільної моралі є вивченим досить добре. В тій чи іншій мірі цією проблемою займалися К.-О. Апель, Т. Аболіна, Р. Апресян, З. Бауман, Є. Беляєва, Ю. Габермас, А. Гусейнов, М. Рогожа та ін. Разом з тим, аналіз відповідних джерел засвідчив, що окремі аспекти даної проблеми залишились невивченими. Вони й стали предметом нашого дослідження. Якщо деталізувати останню тезу, то можна стверджувати, що *метою* роботи є виявлення змін у моральному житті, до яких привела трансформація спільнот, що відбулась під впливом становлення епохи модерну. З огляду на те, що дана мета є досить широкою, ми зосередились на висвітленні тих змін, які, наскільки нам відомо, поки залишались недослідженими.

Основну частину своєї історії людина прожила у малих спільнотах (сім'я, рід, плем'я) і саме в такому середовищі формувалась мораль. Характерною ознакою цих спільнот було те, що індивіди в них підтримували особисті контакти один із одним, а більшість видів діяльності здійснювались колективно. Тому зв'язок людей між собою був явним, відчутним і, звичайно, життєво необхідним. Людина була активно залученою до суспільного життя та, усвідомлюючи це, намагалась чинити так, щоб залишатись у цьому стані (адже існування поза колективом було, фактично, неможливим). Для цього вона виконувала необхідні моральні норми.

Розвиток індустріального суспільства привів до значних змін у такому укладі життя. Тетяна Аболіна описує їх наступним чином: "Втрата безпосередніх контактів у виробничому процесі, виступаючи знаменням технократичної ери, мабуть, в найбільшій мірі підриває роль традиційних нравів у суспільному житті. В такому випадку цілком закономірною є криза нравів у передових індустріальних країнах, констатація якої вже стала загальною в західній науковій та публіцистичній літературі" [1, с. 82–83]. Еміль Дюркгейм писав, що відбулось "послаблення зв'язків, які пов'язували індивіда з його сім'єю, рідною землею, успадкованими традиціями, колективними звичаями групи. Стаючи більш мобільним, він легше змінює середовище, залишає рідних, щоб вести в іншому місці більш автономне життя, самостійніше формує свої ідеї та почуття" [3, с. 371]. На його думку, хоча й спочатку цей процес приводить до послаблення суспільної солідарності, проте в тривалішій перспективі тільки посилює її, зміцнюючи тим самим суспільну мораль. Адже спеціалізуючись на одному виді праці, індивід ще більше починає усвідомлювати свою залежність від суспільства, оскільки більшість необхідних для життя ресурсів виробляють інші люди. Це примушує його виконувати необхідні норми для того, щоб підтримувати солідарність із ними. Е. Дюркгейм так про це писав: "Завдяки йому (поділу праці. – Н. В.) індивід починає усвідомлювати свій стан залежності від суспільства, і саме від нього походять сили, що його стримують та обмежують (йдеться про силу нормативної регуляції. – Н. В.). Отже, оскільки поділ праці стає важливим джерелом соціальної солідарності, то тим самим він стає важливою основою морального порядку" [3, с. 371–372]. В іншому місці читаємо, що поділ праці стимулює солідарність "... тому що створює між людьми цілу систему прав та обов'язків, які надовго пов'язують їх один з одним" [3, с. 377].

На нашу думку, бачення даного процесу Е. Дюркгеймом було надто оптимістичним. На мораль впливають багато факторів і виходячи з одного (в даному випадку економічного) важко пояснити, а тим більше спрогнозувати трансформацію суспільної моралі. До того ж її розвиток відбувається нелінійно, тобто не завжди в ньому присутня строга причинна залежність, звична для механістичного світогляду. Тому ми вважаємо, що стверджувати, ніби руйнація звичного середовища людського проживання (малі групи) та розвиток індустріального суспільства однозначно привели до посилення суспільної моралі не має підстав. Однозначно можна стверджувати тільки те, що його наслідком стали вагомі трансформації суспільної моралі, які тривають і до сьогодні.

Першим наслідком стало поступове зростання автономії індивіда, звільнення його з-під контролю малої групи, збільшення свободи вибору, зменшення впливу традиції.

Наступним наслідком є послаблення впливу на суспільну мораль такого фактору, як потреба співжиття. Остання є одним з основних чинників, що сприяв виникненню моралі: людина не може вижити самостійно, поза межами суспільства, а тому повинна йти на співпрацю з іншими людьми,

для утворення соціальних груп. Проте життя в групі неминуче веде до конфліктів між індивідами за їжу, партнера, соціальну позицію тощо. За собом стримування цих конфліктів стали правила, норми, які регулюють стосунки людей та дають змогу підтримувати соціальну єдність.

Розвинута ринкова економіка робить громадян багатшими, в результаті чого вони можуть придбати майже всі необхідні для життя блага і для цього в них немає потреби у налагодженні та підтримці стійких зв'язків із іншими людьми. Щоб купити, наприклад, собі їжі людина не повинна налагоджувати міцного особистого зв'язку із продавцем. За гроші вона також отримує необхідні медичні послуги (в прямий чи непрямий спосіб – за сплачені нею податки держава надає їй медичне забезпечення). Сплативши податки, людина отримує від держави захист свого життя. Щоб вдовольнити певні духовні потреби, вона купує книгу, квиток на концерт, в музей чи кінотеатр. Таким чином, свої базові матеріальні потреби і навіть значну частину духовних вона може забезпечити, не налагоджуючи міцних соціальних зв'язків, які, у свою чергу, потребують зусиль із виконання базових моральних норм. Проте, нагадаємо, що в недалекому минулому для забезпечення себе харчами людина змушена була кооперуватись із іншими, щоб займатись землеробством, скотарством чи полюванням. Захист життя ще більше потребував злагоджених колективних дій. Більшість духовних потреб теж вдовольнялись у групі (пісні, танці, релігійні ритуали і т. п.). Всі ці колективні дії давали людині постійне відчуття зв'язку з іншими і вимагали виконання певних моральних норм.

Звичайно, сучасна цивілізація теж не дає змоги людям виживати поза соціумом, а тому вони й надалі пов'язані між собою численними зв'язками (якщо пекар не спече хліба, а продавець не відкріє магазину, то ми залишимося без харчів і ніякі гроші нам у цьому не зарадять). Тобто реальна залежність від інших не стає меншою. Тут Е. Дюркгейм був правий. Він помилявся в тому, що людина, усвідомлюючи це, буде більш прив'язаною до суспільства, а отже послідовніше виконуватиме його норми. Проте, насправді, це усвідомлення останнім часом часто зменшується. Справа в тому, що сьогодні у суспільстві з розвинутою ринковою економікою людина володіє необхідними для життя коштами і живе у налагодженій системі споживання товарів та послуг, у результаті чого в неї значною мірою зникає необхідність налагоджувати співпрацю з іншими людьми. Внаслідок цього вона перестає відчувати залежність від інших, пов'язаність із ними, що часто приводить до появи ілюзорного відчуття відокремленості від суспільства (мовляв, живу сам по собі, все здобув тільки завдяки власним зусиллям і нікому нічим не зобов'язаний). Таке світосприйняття є однією із причин падіння соціальної активності громадян у розвинутих західних країнах, розвитку соціальної атомізації, відчуження і т. п.

Отже, підкреслимо, що в багатьох урбанізованих спільнотах розвинутих країн залежність людини від суспільства, хоча й не зникає, але стає менш усвідомлюваною. А оскільки усвідомлення необхідності співіснування з іншими є одним із вагомих факторів, що сприяв виникненню

та функціонуванню моралі, то із послабленням цього усвідомлення, посилюються хаотичні процеси в суспільній моралі, адже люди в меншій мірі слідують моральним нормам, які спрямовані на налагодження та підтримку контактів з іншими людьми.

Звичайно, можна зауважити, що й сьогодні для того, щоб забезпечити собі рівень життя, про який йшлося вище, людина повинна працювати, а це, у свою чергу, потребує налагодження зв'язків з іншими особами. Проте з розвитком цивілізації ці зв'язки теж слабнуть. Про це добре написано у книзі Зигмунта Баумана "Індивідуалізоване суспільство". В ній йдеться про те, що в минулому, у часи, які Бауман називає епохою "важкої модерніти", стосунки на виробництві зав'язувались на довгі десятиліття. "Отримуючи свою першу роботу на фабриках Форда, молодий підмайстер міг бути цілком упевненим, що завершить свою трудову біографію на тому ж самому місці. Часові горизонти ери «важкої модерніти» були довготривалими" [2, с. 27]. Причому це стосувалось не тільки робочих, але й власників, для яких підприємство було більш довговічним "сімейним багатством", аніж будь-який окремо взятий член сім'ї [2, с. 27]. "Сьогодні ситуація змінюється, і головним елементом цієї зміни є прихід нової «короткотривалої» ментальності на зміну «довготривалій» ... Згідно останніх підрахунків, молодого американця чи американку із середнім рівнем освіти на протязі їх трудового життя очікують, щонайменше, одинадцять змін робочих місць" [2, с. 29]. Трудова діяльність у звичному вигляді відходить у минуле, натомість відбувається перехід до "... роботи за короткотривалими контрактами, або й узагалі без них, до роботи без обговорених гарантій..." [2, с. 30]. За таких умов, коли зайнятість стає короткотривалою, "коли фактично всі правила, які стосуються гри у кар'єрне просування чи звільнення, скасовуються або ж мають тенденцію змінюватись задовго до закінчення гри, залишається мало шансів для вкорінення та закріплення взаємної лояльності та солідарності. ... Місце праці бачиться як свого роду кемпінг де людина зупиняється на декілька ночей ... а не як спільний дім, в якому кожен зобов'язаний виробляти прийнятні правила взаємодії" [2, с. 31].

До написаного треба додати, що багато видів праці стали менш колективними та більш індивідуальними, що теж не стимулює утворення міцних зв'язків між людьми. До того ж самі працедавці часто нав'язують гру на виживання між своїми працівниками (або ж це робить ринок). Оскільки ж потреба налагодження зв'язків є могутнім стимулом утворення та підтримки соціальної моралі, то й у сфері виробництва вплив даного чинника слабшає.

Наступним вагомим наслідком руйнації звичного для людини життя у малій групі було формування середовища, в якому традиційні механізми підтримки суспільної моралі стають менш дієвими. Насамперед, це стосується репутації. По-перше, життя у великих спільнотах, зокрема, містах, унеможлиблює ту її дієвість, яка була в малих групах, адже люди в такому середовищі, переважно, не знайомі між собою, отож, не мають

необхідної інформації для того, щоб вибудувати стосунки на ґрунті репутації. Крім того, для людини фізично неможливо зберігати у своїй пам'яті інформацію про вчинки тієї великої кількості людей, з якою їй доводиться контактувати. До цього слід додати, що в багатьох ситуаціях, в яких опиняється сьогодні людина, в неї немає потреби вибудувати репутацію, адже її контакти з більшістю людей не є довготривалими, а отже ймовірність отримання віддяки в майбутньому видається невисокою. Звичайно, продовжує діяти т. зв. "непряма взаємність" (сьогодні я допоможу тобі, а отже, в майбутньому хтось вчинить аналогічно по відношенню до мене), проте вона ніколи не була основним механізмом, який забезпечував добродесні стосунки між людьми. По-друге, сьогодні навіть людина з поганою моральною репутацією може отримати необхідні для життя блага, адже у цивілізованому просторі сучасних західних країн життя налагоджене навіть у дрібницях, що дає змогу людині, володіючи певним грошовим ресурсом (або ж навіть без нього, через систему державної соціальної допомоги) отримувати необхідні для життя товари і послуги. Для цього достатньо дотримуватись лише певного набору законодавчих норм.

З написаного, безумовно, не випливає висновок про те, що репутація повністю втрачає сенс, адже в багатьох сферах та соціальних групах вона залишається дієвим механізмом підтримки моральних стосунків. Проте наведені спостереження засвідчують, що сфера її дієвості звужується. Показовими у даному плані є висловлювання людей на кшталт "не зважай, що думають інші, роби те, що вважаєш правильним", які стали в наш час дуже популярними і навіть претендують на статус етичних принципів.

Ще однією ознакою нового середовища проживання людини є зростання можливостей для того, щоб діяти і спілкуватись анонімно. Така ситуація суттєво відрізняється від традиційного суспільства – тоді більшість дій могли бути відслідкованими, а тому їх автори отримували належну віддяку чи покарання. Проте, як засвідчила низка експериментів, анонімність має великий вплив на етичний вимір поведінки [5; 8]. Тому "неморальна поведінка більш ймовірна тоді, коли той, хто її чинить, не може бути ідентифікований" [9, с. 311]. Причому навіть якщо така анонімність є ілюзорною, коли, наприклад, учасники експерименту у гірше освітленій кімнаті частіше вдаються до обману, у порівнянні з учасниками в кімнаті, у якій освітлення є кращим [9]. З цього можна зробити висновок, що людина, живучи в значною мірою анонімному середовищі, яке створюється, наприклад, в умовах сучасного великого міста, в силу дії описаних психологічних механізмів більш ймовірно вдаватиметься до неетичної поведінки. Навіть якщо така анонімність є ілюзорною.

До слова, сьогодні нове поле для анонімної діяльності створюється завдяки появі віртуальної реальності. Діючи під завісою анонімності, користувачі Інтернету допускають порушення норм спілкування, шахрайство і т. п., до яких в умовах звичайного спілкування не вдалися б.

Проте шкода від таких порушень є зовсім не віртуальною – образи, розчарування, жаль з приводу втрат є цілком реальними. До того ж, практикування певних неетичних дій у віртуальній реальності веде до того, що в людини формується звичка, отож є загроза того, що і в реальному житті вона частіше вдаватиметься до аморальної поведінки.

Наступною особливістю середовища проживання сучасної людини є те, що в ньому зростає кількість комунікацій, які є не прямими, а інституційно опосередкованими. Як вже було зауважено, в малих групах досить легко було ідентифікувати автора певних дій і покарати його у випадку неетичності поведінки. З розвитком цивілізації ситуація суттєво змінюється. Сьогодні багато вчинків є настільки багатоступеневими, що встановити їх автора буває майже неможливо (а отже, в разі необхідності, покарати його за вчинене). Про це, свого часу, писав Поль Рікер, коли зауважував складність ідентифікації відповідального у сенсі винуватця наслідків, що привели до лиха, з огляду на те, що часто ми маємо справу з безліччю поодиноких мікрорішень та втручань [4, с. 63]. Така ситуація зумовлена тим, що рішення, які впливають на наше життя, походять від інституцій, механізм влаштування яких передбачає багатоступеневість їх дій. З іншого боку, такі дії є опосередкованими в тому сенсі, що їх автор безпосередньо не контактує із тими, кого вони стосуються. Тому, приймаючи певне рішення, він не усвідомлює його наслідків в тій мірі, як це було в умовах життя у не настільки інституціалізованих малих групах, в яких людина безпосередньо бачила тих, на кого впливають її дії. Але це суттєво змінює моральний зміст взаємодії. Як показали нещодавно проведені експерименти, є велика різниця у тому, як ми себе поводимо, в умовах коли безпосередньо контактуємо з людиною, на яку впливають наші вчинки і коли такого контакту немає. Зокрема, в одному з досліджень [6] вчені прагнули перевірити, чому коли особисто треба "принести в жертву" одну людину, щоб врятувати багатьох, скинувши її з моста на трамвайну колію, то на такий вчинок мало хто зважиться. Проте коли для цього треба переключити колію і пустити трамвай по рейках, на яких працює один робочий, замість того щоб він їхав по тих, на яких працює п'ятеро, то на цей вчинок погоджується більшість. Використовуючи функціональну магнітно-резонансну томографію, автори виявили, що у першому випадку в учасників активізувались ділянки мозку, відповідальні за емоції, а в другому – здебільшого ті, які відповідають за розмірковування. З цього можна зробити висновок, що вирішення особових моральних дилем ґрунтується, в першу чергу, на емоціях, а безособових (як-от, переключити трамвайну колію) – на розмірковуваннях. Проте як показали багато інших досліджень емоції відіграють основоположну роль в прийнятті нами моральних рішень, визначаючи їх зміст [7].

Переносючи ці результати на досліджувані нами умови життя сучасної людини, відзначимо, що вона сьогодні є об'єктом різноманітних впливів з боку осіб, які не мають жодного прямого контакту з нею. Відповідно, для таких осіб дилеми, з якими вони мають справу, носять безособовий хара-

ктер, а отже не стимулюють їх до емоційної участі в моральній стороні справи. За таких обставин людина може ставати жертвою вчинків, які за умов особистого контакту з їх автором, були б зовсім іншими. Наприклад, сьогодні інвестор може вирішити вивести капітал з певної країни особливо не переймаючись тим, що це приведе до втрати робочих місць тисячами осіб. Проте, якби він приймав свої рішення перед очима людини, яка залишиться без роботи, то його дії, можливо, були б іншими. Треба також додати, що в людей, які приймають подібні рішення, може спрацьовувати описаний вище ефект "ілюзорної анонімності", тому вони дещо легше наважуватимуться на подібні вчинки, навіть якщо добре розумітимуть наслідки своїх дій для життя інших людей. Звичайно, неможливо уявити собі цивілізацію, без таких опосередкованих рішень. Тому, зауважуючи ці зміни, ми маємо за мету не критикувати їх, а лише описати ті процеси, які відбуваються в сучасних розвинутих країнах і чинять вагомий вплив на функціонування їх системи суспільної моралі.

Описуючи зміни, які мають негативний вплив на стабільність суспільної моралі, треба обов'язково зауважити, що їх дія посилюється секуляризаційними процесами, які відбуваються в багатьох країнах. Релігія довгий час допомагала сталому функціонуванню суспільної моралі, підтримуючи авторитетом "вищих сил" виконання її вимог. Вона може бути ефективним механізмом, що стимулює людей до етичної поведінки в умовах зростання анонімності та опосередкованості людських стосунків, зниження ефективності репутації. Тобто описані вище соціальні зміни, які дестабілізують суспільну мораль, могли б, до певної міри, бути компенсованими релігійним чинником. Оскільки ж він втрачає свою роль, то це ставить суспільну мораль перед новим викликом.

Таким чином, матеріал, викладений у даній статті, демонструє, що певні зміни, які відбуваються в суспільному житті епохи модерну, мають негативні наслідки для моралі. Серед них – зменшення усвідомлення залежності індивіда від суспільства, звуження сфери дієвості репутації, збільшення кількості комунікацій, які є не прямими, а інституційно опосередкованими, зростання можливостей для того, щоб діяти і спілкуватися анонімно. Звичайно, усунути ці зміни неможливо, оскільки вони пов'язані і сутнісними характеристиками модерної цивілізації. Проте, гадаємо, можна пом'якшити їх негативний вплив на мораль. Вивчення шляхів досягнення цієї мети буде предметом нашого наступного дослідження.

Список використаних джерел:

1. Аболина Т. Г. Исторические судьбы нравственности (философский анализ нравственной культуры) / Татьяна Георгиевна Аболина. – Киев : Лыбидь, 1992. – 196 с. 2. Бауман З. Индивидуализированное общество / Зигмунт Бауман ; [пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева]. – М. : Логос, 2002. – 390 с. 3. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Эмиль Дюркгейм ; [пер. с фр. А. Б. Гофмана]. – М. : Наука, 1990. – 575 с. 4. Рікер П. Концепт відповідальності. Есе семантичного аналізу / Поль Рікер ; [пер. з фр. О. Сирцова, В. Каденко] // Право і справедливість. – К. : Дух і літера, 2002. – С. 42–71. 5. Bateson M. Cues of being watched enhance cooperation in a real-world setting / M. Bateson, D. Nettle, G. Roberts // *Biology Letters*. – 2006. – Vol. 2, № 3. – P. 412–414. 6. Greene J. D. An fMRI Investigation of Emotional Engagement in Moral Judgment / Joshua D. Greene, Brian R. Sommerville, Leigh E.

Nystrom, John M. Darley, Jonathan D. Cohen // Science. – 2001. – Vol. 293. – P. 2105–2108. 7. Haidt J. Morality / Jonathan Haidt, Selin Kesebir // Handbook of Social Psychology. – Hoboken, NJ : Wiley. – 2010. – Vol. 2. – P. 797–832. 8. Haley Kevin J. Nobody's watching? Subtle cues affect generosity in an anonymous economic game / Kevin J. Haley, Daniel M. T. Fessler // Evolution and Human Behavior. – 2005. – Vol. 26. – P. 245–256. 9. Zhong Chen-Bo. Good Lamps Are the Best Police Darkness Increases Dishonesty and Self-Interested Behavior / Chen-Bo Zhong, Vanessa K. Bohns, Francesca Gino // Psychological Science. – 2010. – Vol. 21, № 1. – P. 311–314.

Надійшла до редколегії 28.08.2014

В. В. Надурак

ВЛИЯНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ ТРАНСФОРМАЦИЙ ЭПОХИ МОДЕРНА НА МОРАЛЬ

В статье исследуется влияние некоторых социальных трансформаций эпохи модерна на мораль. Особое внимание уделяется негативным последствиям такого воздействия. Сделан вывод, что хотя устранить эти изменения невозможно, однако можно смягчить негативный эффект от них.

Ключевые слова: модерн, мораль, социальные трансформации, сообщество, репутация, анонимность.

V. V. Nadurak

THE INFLUENCE OF THE SOCIAL TRANSFORMATION OF MODERNITY ON MORALITY

The impact of some social transformations of modernity on morality is examined in the paper. Detailed attention is paid to the negative effects of such influence. It is concluded, that although these changes cannot be eliminated, but we can mitigate negative effects of them.

Keywords: modernity, morality, social transformation, community, reputation, anonymity.